

E C O N O M I A A G R I C O L Ă L A C A T O

DE

Prof. HARALAMB MIHĂESCU

Agricultura era cea mai însemnată sursă de existență a societății romane. Pe lângă ea, comerțul și meșteșugurile s'au dezvoltat relativ puțin, dacă le comparăm cu progresele realizate în timpul nostru. Cum însă industria și comerțul se alimentau din materiile prime produse de munca agricolă, nu este de mirare că proprietatea agricolă a jucat un rol atât de însemnat în istoria Romei vechi. Cine ia contact mai strâns cu documentele vremii, își dă numaidecât seama câtă dreptate are Marx când spune că la Roma „istoria proprietății funciare formează istoria secretă a republicii“ ¹⁾. De aceea, astăzi nu putem adânci studiul societății romane în evoluția ei, precum și literatura, arta, știința și religia, dacă nu cunoaștem în prealabil *modul* de producție al Romanilor, în care sectorul agricol constituia oarecum coloana vertebrală a sistemului.

Ne limităm la prima jumătate a secolului al doilea înaintea erei noastre și pornim dela datele furnizate de opera lui Cato, intitulată *De agricultura*. Ea atinge „cele mai însemnate și mai variate probleme de economie agricolă“ ²⁾ și constituie pentru noi un izvor de prima mână pentru studiul relațiilor de producție din acel timp.

Mai întâi momentul istoric. Statul roman se află în plină expansiune. În decurs de 53 de ani (între 202 — lupta dela Zama, și 149 — moartea lui Cato), ne spune Polybios (I, 1, 5), Roma a făcut un salt gigantic înainte și a ajuns (dintr'un stat continental de mână a două, hârțuit de Hanibal până chiar sub zidurile capitalei) cel mai mare imperiu al lumii, cea mai însemnată forță militară, economică și maritimă a timpului. Se înțelege, succesele acestea își au originea în factorii economici și în superioritatea societății romane față de dușmanii ei; dar, odată pornită pe drumul cuceririlor

¹⁾ K. M a r x, *Capitalul*, vol. I, ed. 2, București, Editura P. M. R., 1949, p. 108, nota.

²⁾ I. A. M a ș k i n, *Istoria Romei vechi*, Leningrad 1947, p. 180 (rusește).

și din momentul când atinge un grad superior în forța ei, însăși această forță devine pentru Roma un factor economic redutabil care transformă din temelii societatea existentă. Vreau să spun că, în această jumătate de secol, avem în fața noastră o epocă de schimbări adânci, când Roma trece dela sistemul sclavagist de tip patriarhal, prin separarea bruscă și violentă a mijloacelor de producție de forța de muncă, la concentrarea mijloacelor de producție în puține mâini și la exploatarea pe scară întinsă prin mijlocirea sclavilor, care devin din ce în ce mai numeroși. Numărul războaielor din acest timp ne arată că în procesul de transformare, forța a jucat un rol important. Aici întâlnim, fără îndoială, o confirmare a cuvintelor lui Marx: „Violența este moașa oricărei societăți vechi care trebuie să nască una nouă. Însăși violența constituie un factor economic“¹⁾. Cine citește operele istoricilor Titus Livius și Polybios, sau compilațiile unor cronicari de mâna a doua, găsește o mulțime de date privitoare la prăzile făcute de către armatele romane, la birurile grele impuse provinciilor sau la cantitatea imensă de monedă străină adusă la Roma din Spania, Africa, Nordul Italiei, Macedonia sau Asia. Atât statul cât și guvernarea se îmbogățesc repede. Concentrarea bogățiilor, precum și mâna de lucru ieftină, adică numărul mare de prizonieri deveniți sclavi, dezvoltă în mod brusc forțele de producție care nu mai sunt compatibile cu vechile relații de tip patriarhal și impun relații noi, ridicând astfel sistemul sclavagist la o treaptă superioară. De aici înainte, adică timp de aproape patru secole, cam între anii 150 î. e. n. și 250 din e. n., domină în statul roman sistemul sclavagist propriu zis, în forma sa clasică. Bine înțeles, în continuă evoluție, cu un apogeu în secolul I î. e. n., odată cu dictatura militară condusă de August, și apoi cu o decadentă treptată și iremediabilă, care începe să devină alarmantă la sfârșitul domniei lui Marcus Aurelius. Cu alte cuvinte, timpul până la anul 150 î. e. n. este oarecum o epocă de pregătire a sistemului sclavagist.

Marcus Porcius Cato (234—149 î. e. n.) este un provincial modest, născut în localitatea Tusculum, la aproximativ 25 km spre Sud-Est de Roma. Venit în capitală, în luptele politice împotriva nobilimii, el apare până la sfârșit în ochii clasei dominante tot un simplu „parvenit“, un „om nou“ (*homo novus* καινός άνθρωπος²⁾). În

1) K. Marx, *Capitalul*, vol. I, ed. 2, p. 664.

2) Livius, XXXIX 41,2. Plutarh, *Cato* 1

tinerețe, cultivă împreună cu câțiva sclavi un mic domeniu la Tusculum, muncește alături de ei, mănâncă împreună la aceeași masă, dorm împreună și poartă aceeași îmbrăcăminte ¹⁾). Avem deci un caz de sclavagism patriarhal. Mai târziu, spre mijlocul și sfârșitul vieții, lucrurile sunt cu totul schimbate. Omul nostru este prezentat de către Plutarh ca o personalitate politică de primul rang și ca un stăpân redutabil: mare proprietar de pământuri și sclavi, cămătar neînduplecat și lacom, părăsește agricultura care i se pare prea puțin rentabilă și se avântă în afaceri în stil mare, cumpără iazuri pentru pescuit sau delectare, parcuri, terenuri cu izvoare de apă caldă, întreprinderi de piuă, păduri și pășuni cu turme numercașe din care pot fi obținute sume mari și sigure și „la adăpost împotriva mâniei lui Jupiter“, cum se exprimă el însuși ²⁾). Deoarece comerțul pe mare este extrem de necesar și de lucrativ în această epocă de expansiune și de exploatare a provinciilor, Cato se asociază împreună cu alții în companii de navigație, în medie câte cincizeci de asociați, echipează vase, plasând fiecare numai o parte din avere, și se aventurează în traficul maritim internațional foarte riscant din cauza tehnicii înăpociate, dar cât se poate de rentabil. În chipul acesta pierderile și riscurile din cauza mizei sociale mici care este depusă, nu-i pot atinge pe afaceriști decât într-o măsură neînsemnată, pe când succesele le aduc venituri exorbitante ³⁾). Astfel Cato ne apare aproape ca un simbol și ca o imagine a epocii sale, care înainte de anul 200 î. e. n. nu depășise — se poate spune — stadiul sclavagismului patriarhal, și care după această dată se afla în plină desfășurare și consolidare a economiei sclavagiste pe scară mare.

Economia romană, între anii 200 și 150 î. e. n., se distinge printr'un proces rapid de separațiune între producători și mijloacele de producție și printr'o tendință fermă de concentrare. „Capitalurile“ provin fie din cămătă, fie din comerț, fie din rapt. Capitalul uzurar și comercial există și prezența lui ne este atestată în prefața cărții lui Cato în care acesta se silește să-i găsească un plasament sigur și compatibil cu demnitatea unui cetățean „cum se cade“ și de rang. El presupune deci existentă „suma“ și se întreabă numai în ce ramură de activitate s'o plaseze pentru a da rod. În comerț? Dar comerțul (și el înțelege comerțul en gros pe mare, *mercatura*)

1) Plutarh, *Cato* 3.

2) Plutarh, *Cato* 21.

3) Plutarh, *Cato* 21.

este un lucru riscat (*periculosum*). Să dai bani cu camătă? Dar camăta îți atrage ura concetățenilor și te face de ocară. Deci, țieși foarte lucrative, aceste două îndeletniciri sunt nedemne de un cetățean adevărat și distins. Prin urmare, ne spune Cato, „distinsul” nostru cetățean va face mai bine să se mulțumească cu un câștig modest, însă sigur, și anume își va plasa banii în pământuri pe care le va exploata prin mijlocirea sclavilor. Așa dar, existența capitalului comercial și uzurar este o realitate. De altfel, într’o măsură modestă, ele apăruseră mai demult, nu numai la Roma, ci și în alte regiuni ale lumii vechi. Marx spune: „Capitalul purtător de dobândă, sau cum l-am putea numi în forma lui mai veche capitalul cămătăresc, împreună cu fratele său gemen capitalul comercial, aparțin formelor antediluviene ale capitalului, care preced cu mult modul de producție capitalist și se întâlnesc în formațiunile economice și sociale cele mai variate” ¹⁾. Vedem, deci, că economia sclavagistă într’o privință apare ca o rezultată a acțiunii celor două feluri de capital și a concentrării lui. El a acționat în mod destructiv asupra formelor mai vechi de economie, le-a nimicuit și a făcut apoi posibilă nașterea economiei sclavagiste cu o potență superioară. Sau, în mod mai precis, cu cuvintele lui Marx însuși: „In lumea antică, acțiunea comerțului și dezvoltarea capitalului comercial duc întotdeauna la economia sclavagistă” ²⁾.

Cartea lui Cato, scrisă cu un deceniu sau două înainte de anul 150 î. e. n., ne înfățișează tocmai faza de trecere spre economia sclavagistă. „Sumele” s’au strâns, nu interesează cum, însă ele există și acum se simte nevoia plasării în moșii și sclavi. Se mai simte apoi și nevoia unor sfaturi, a unui manual potrivit pentru uzul noilor proprietari de ferme, și Cato, unul din acești fermieri proaspeți, crede că are ceva de spus și că le poate fi de folos. Intr’adevăr, manualul său cuprinde un mare număr de rețete și de îndrumări practice luate din experiența nemijlocită și care ne dovedesc că autorul a condus singur o moșie și că se pricepe, deoarece cunoaște mersul lucrărilor până în cele mai mici amănunte. Sfaturile sale, prin urmare, nu pornesc din cărțile străine, ci din observația directă a realităților romane. De aceea, ca informații documentare ne sunt cu atât mai prețioase, cu cât putând fi fixate în timp și în spațiu,

1) Marx, *Das Kapital*, vol. III, pt. 2, ed. 2, Hamburg, Meissner, 1904, p. 132.

2) Marx, *Das Kapital*, III pt. 1, p. 316.

ne ajută să aruncăm oarecare lumină asupra relațiilor de producție din acea epocă.

*

* *

Moșiile (*praedia, fundi*) cultivate au în medie o întindere de la 25 până la 60 de hectare. Cultura tinde să fie intensivă, nu extensivă, și cuprinde în primul rând vița de vie și măslinul (produse: vinul și uleiul comestibil destinate vânzării) și în al doilea rând cerealele, pomii fructiferi, legumele sau creșterea vitelor. Chiar dela început (cap. 1) se pune accentul pe posibilitățile de transport, deci de desfacere a produselor. Moșia va trebui să se afle lângă o șosea bună (*via bona celebrisque*) sau lângă o apă navigabilă (*mare aut amnis, qua naves ambulant*) și să aibă în apropiere un oraș însemnat (*oppidum validum*), precum și forțe de muncă din belșug (*operariorum copia*) pentru muncile sezoniere, când numărul sclavilor permanenți din gospodărie nu este suficient și se simte nevoia angajării muncitorilor liberi. Chiar și din aceste puține considerațiuni ale autorului nostru, ne putem îngădui să desprindem următoarele concluzii: produsele agricole nu sunt destinate în întregime consumului propriu ca în faza economiei patriarhale, ci iau drumul orașului pentru schimbul cu alte produse; numărul sclavilor este încă mic, deoarece alături de el apare și muncitorul liber.

La sfârșitul capitolului întâi, ni se oferă o listă a culturilor în ordinea descrescândă a rentabilității și anume: 1. via (*vinea*); 2. grădina de zarzavat (*hortus inriguus*); 3. plantația de sălcii (*saucium*); 4. livada de măslini (*oletum*); 5. fânașul (*pratium*); 6. cerealele (*campus frumentarius*); 7. pădurea de tăiat (*silva caedua*); 8. pomii (*arbustum*); 9. pădurea de stejar pentru ghindă (*silva glandaria*). Din această scară, sunt cu puțință următoarele constatări: producția vinului și uleiului se găsește la loc de frunte; între ele se plasează cultura zarzavaturilor, dar numai în imediata apropiere a orașului (*fundum suburbanum arbustum maxime convenit habere* 7, 1; *sub urbe* 8). Vrednic de reținut, faptul că cerealele se află la locul șase, iar cultura ghindei pentru îngrășatul porcilor la locul nouă. Așa dar, preocuparea esențială nu este producția pentru nevoile proprii, ci pentru schimb, adică în primul rând articolele comercializabile: vinul și uleiul comestibil.

Dar, înainte de a trece la obiectele muncii și la uneltele de producție, socotim mai nimerit să ne ocupăm cu forța de muncă. Cum ne așteptăm dela început, forța de muncă este formată în primul rând din sclavi (*familia, pueri*) și abia în rândul al doilea din muncitorii liberi care sunt aduși la muncile sezoniere. Pentru cultivarea unei vii de 25 de hectare (*C iugera*), este nevoie de următorul personal permanent: un supraveghetor (*vilicus*), soția lui (*vilica*), zece lucrători (*operarii*), un îngrijitor la vite (*bubulcus*), unul la măgari (*asinarius*), un sclav care să vadă de răsădirea și întreținerea sălciilor și răchiștilor necesare la legatul viei (*salictarius*) și un îngrijitor la porci (*subulcus*). Deci, în total, șasesprezece sclavi permanenți (cap. 11). Dacă ținem seamă că muncitorul liber este chemat abia în timpul presant al culesului sau stocarcerii strugurilor, și dacă mai avem în vedere că via trebuie să fie tăiată la vreme, săpată de mai multe ori și întreținută bine, socotim că zece sclavi au destul de lucru și deci că nu se face risipă cu forța de muncă. Aceasta ar constitui un indiciu că sclavii nu sunt nici numeroși, și nici ieftini. Dar ne gândim că poate stăpânul mai are în vedere și faptul că sclavul odată cumpărat trebuie hrănit atât vara cât și iarna când nu i se găsește în totdeauna ceva de lucru și de aceea preferă să se restrângă la un număr strict necesar și să facă apel pentru rest la muncitorul liber. Caracterul sezonier al muncii agricole făcea ca forța de muncă din sectorul agricol să fie supusă unui tratament deosebit în comparație cu forța de muncă din ateliere, unde activitatea nu înceta niciodată.

Un alt exemplu. Cultivarea și întreținerea unei plantații de măslini în întindere de 60 de hectare (*CCXL iugera*) necesită în total treisprezece sclavi permanenți: un supraveghetor (*vilicus*), soția lui (*vilica*), cinci lucrători (*operarii*), 3 îngrijitori la vite (*bubulci*), unul la măgari (*asinarius*), unul la porci (*subulcus*) și un cioban (*opilio*) la oi (cap. 10). Nici aici nu socotim că se face risipă cu forța de muncă, deoarece cultura măslinului are neapărat nevoie de o cultură complementară din care sclavii și vitele să se poată alimenta: o grădină de zarzavat, cereale pentru consumul propriu, furaje, etc.

În concluzie, vedem că în cartea lui Cato este prezentă mereu grija de a limita pe cât posibil numărul sclavilor. Aceasta înseamnă că sclavii sunt încă relativ scumpi, iar „capitalurile“ modeste. Cu alte cuvinte, ne aflăm încă în faza de constituire și de ascensiune a economiei sclavagiste.

Stăpânul locuiește în oraș și-și conduce moșia în mod indirect prin mijlocirea unui sclav mai deșert și cu știință de carte (*vilicus*). Acesta păstrează registrele (*scripta reliquat* 2,6) și ține socoteala banilor, a vinului și uleiului, a cerealelor și a furajelor recoltate sau vândute¹⁾. El supraveghează munca celorlalți sclavi și ține evidența întregii gospodării. În strânsă legătură cu dânsul, activează soția sa (*vilica*), singura femeie menționată de autor, necesară fără îndoială treburilor din interior. Sclavii muncesc toată ziua și uneori și noaptea la lumina lămpii (*in lucernam* 67,1). Cato menționează muncile care se pot face în timpul sărbătorilor: curățirea șanțurilor, repararea drumului public, tăierea mărarinilor, săpatul grădinii, împletitul coșurilor, culesul spinilor, măcinatul grăunțelor și curățenia generală (*munditias fieri* 2,4). Uneori se execută prestații publice (*opus publicum* 2,2).

Ca hrană, sclavii primesc de obicei un fel de zeamă subțire (*iusculum* 156,7) și o fiertură de legume (*pulmentarium*), apoi un pește sărat (*hallex*, acuzativ *hallecem*), măsline căzute înainte de vreme (*oleae caducae*) sau măsline strânse în timpul culesului (*oleae tempestivae*), oțet (*acetum*), jumătate de litru de ulei pe lună de persoană (*in menses uni cuique sextarium unum*) și nouă kilograme sare pe an (cap. 58). În afară de acestea, se înțelege, grâul necesar pentru pâine: iarna 36 litri (*tritici modios IV*), vara 40 litri și jumătate pe lună (*modios IV s.*). E interesant de reținut faptul că *vilicus* și soția sa, care prestează munci mai ușoare, primesc mai puțin, și anume câte 27 litri pe lună fiecare. Sclavii legați (*compediti*) primesc iarna $\frac{4}{3}$ kilograme de pâine pe zi, iar vara la săpatul viei $\frac{5}{3}$ kilograme. Când încep să cadă smochinele (*figus*), rațiile se reduc la $\frac{4}{3}$ kilograme pe zi (cap. 56). Din faptul că sclavii legați capătă pâine, iar ceilalți făină, deducem că sclavii își gătesc singuri mâncarea, deci *vilica* nu este bucătăreasa lor. După cules, sclavilor li se mai dă o mică rație de vin de tescovină (*lora*): în primele trei luni, fără specificare; în luna a patra câte $\frac{1}{4}$ l pe zi; în lunile a cincia până la a opta, câte $\frac{1}{2}$ l pe zi; iar în ultimele luni ale anului, câte $\frac{3}{4}$ l pe zi. La sărbătorile Saturnalelor și Compitalelor, sclavii au prilejul să facă o beție în regulă, deoarece primesc câte trei litri de cap (cap. 57). Trebuie să atragem atenția că aceste

¹⁾ rationes putare argentarium, frumentarium, pabuli causa quae parata sunt; rationem vinariam, oleariam, quid venierit, quid exactum siet, quid reliquum siet, quid siet quod veneat, 2, 5.

cifre sunt simple recomandări ale autorului nostru. Ce înfățișare vor fi luat ele în realitatea palpabilă a vieții de toate zilele, este mai greu de știut. Totuși, așa cum sunt, ele pot constitui pentru noi un punct de plecare și un mijloc de apreciere a realității istorice.

Sclavii dorm pe un soi de saltele (*culcitae* 10,5; 11,5), își aștern pături (*instragulae* 10,5; 11,5), se învelesc cu pături (*centones* 2,3, 10,5; 11,5; 59; 135,1), au sub cap perini (*pulvini* 10,5; 11,5; 13,1) și se șterg pe față cu prosoape (*mappae* 10,5; 11,5). Ei poartă pe cap un soi de glugă atașată de haină (*cuculio* 2,3; 135,1) și primesc odată la doi ani câte o tunică (*tunica* 59) lungă de 1,15 m, câte o manta (*sagum* 59) și câte o pereche de încălțăminte de lemn (*sculponeae* 59). La expirarea termenului, aceste obiecte trebuie restituite spre a fi folosite ca deșeuri la confecționarea păturilor (*centones* 59). Nu ni se spune dacă sclavii primesc cămăși de cânepă sau de in, dar din contabilitatea extrem de precisă și de severă dusă de autor până la ultimul ban, credem că nu. Deci *tunica* este îmbrăcată de-a-dreptul pe piele. Ea urmează să fie desbrăcată din când în când spre a fi spălată. Stăpânul are deci destulă delicatețe și nu complică viața sclavilor cu grijile unui inventar personal prea variat. Sclavul poate răspunde sentențios ca un filosof: „Tot ce am e pe mine“ (*omnia mea mecum porto*).

Dar alături de sclavi există și muncitorul „liber“. Stăpânul nu reușește să-și lucreze tot pământul în regie proprie și arendează o parte (2,6). Termenul „arendă“ este exprimat prin cuvântul *locare*. Verbul *conducere* exprimă noțiunea de angajare a muncitorului (*operarius*) cu ziua¹⁾. Muncitorul tocmit cu ziua mai poartă și denumirea de *mercenarius* (5,4). Putem presupune că acești „salariați“ sunt țărani săraci dimprejur. Ei pot fi însă tot atât de bine și sclavi închiriați dela proprietarii vecini, deoarece autorul nostru atrage atenția asupra necesității de a întreține raporturi amicale cu vecinii, spre a găsi la ei uneltele și forța de muncă trebuitoare²⁾.

Găsim menționată și munca zisă „în parte“. Ea apare nu numai în agricultură, ci și în „industrie“. Astfel, pentru fabricarea varului se amenajează un cuptor special (*calcarius fornax* 16; 38,1—3;

¹⁾ *Operarios facilius conduces* 4; și operarii conducti erunt aut facienda locata erit 155,1.

²⁾ *Vicinis bonus esto; familiam ne siveris peccare. Si te libenter vicinitas videbit, facilius tua vendes, operas facilius locabis, operarios facilius conduces; si aedificabis, operis, iumentis, materie adiuvabunt, cap. 4.*

39,2). Stăpânul oferă piatra de var și lemnele, iar muncitorul forța de muncă. Produsele se împart (cap. 16). Acest muncitor poartă numele de *partiarius* (16; 137). Când dă „în parte“ o vie, stăpânul va face bine, spune Cato, să lase muncitorului fânul și nutrețul (*fenum et pabulum*) din vie, pentru ca acesta să aibă cu ce-și hrăni vitele de tracțiune. La sfârșit produsele se împart, dar nu ni se spune în ce proporție (cap. 137). Din această indicație, putem deduce că există o proprietate mică agricolă cu inventar propriu, dar cu pământ prea puțin. Această situație era exploatată de proprietarul mare în folosul său.

Alt procedeu este așa numita *politio* (cap. 136). Se știe prea bine că în agricultură perioada culesului este cea mai critică: timpul trece repede și roadele așteaptă să fie culese la vreme, altfel se pot ivi pagube imense. De aici, preocuparea de a avea asigurat pentru această perioadă un număr suficient de brațe de muncă, tocmai într'o vreme când forța de muncă este extrem de căutată și de rară. De aceea, necesitatea procedurii *politio*. Acesta este un soi de contract, prin care stăpânul se angajează să execute muncile în regie proprie până în perioada culesului, culesul propriu zis căzând în sarcina muncitorului contractant (numit *politor* 5,4; 136). Produsele se împart. Muncitorul primește la Casinum și Venafrum, la loc bun, a opta parte; la loc mijlociu, a șaptea parte; la loc mai prost, a șasea parte; la Venafrum, la locul cel mai bun, a noua parte; la grâu, orz și bob, a cincia parte. Se înțelege că aici, pe lângă munca culesului, mai intră și cea a treieratului. Când stăpânul și muncitorul se hotărăsc să macine împreună, fiecare din ei plătește morarului în natură, în proporție cu partea pe care o are de primit (cap. 136).

Vom vedea mai jos că gospodăria lui Cato nu tinde cu orice preț spre autarhie; adică, nu caută să producă orice, cu propriile-i mijloace și cu forța de muncă proprie. De asemenea, nici produsele nu sunt destinate în mod exclusiv consumului propriu, ci o bună parte din ele ia drumul schimbului. Sclavii din gospodărie execută numai muncile agricole sau cele fără caracter tehnic accentuat, ca de pildă cioplirea obiectelor simple de lemn, curățirea haracilor pentru vie, împletitul coșurilor, măcinatul grăunțelor, etc. Uneltele de fier, bronz sau plumb, vasele de tot soiul, îmbrăcămintea sclavilor sau chiar și uneltele de lemn mai complicate sunt executate de meșteri speciali din afara gospodăriei sau sunt cumpărate dela oraș. Cons-

truirea casei în care locuiește stăpânul, precum și a atenanselor ei, este dată în antrepriză unui meșter specialist (apar termenii: *faber* și *locare*). Stăpânul îi pune la dispoziție materia primă, varul (*caix*), cimentul (*caementa*), lemnul (*ligna*), piatra (*lapis*), etc., iar meșterul împreună cu camenii săi își oferă forța de muncă. Aceasta este răsplătită în moneda curentă, nu în produse (*nummos fide bona solvat*, cap. 14). Inseamnă că cel puțin meșterul principal, șeful echipei, este un om liber cu care se poate încheia un contract în regulă. Așa dar, există o diviziune a muncii. Astfel, facem cunoștință la Cato cu meșterul lemnar sau constructor (*faber* 14,1), cu meșterul fierar (*faber ferrarius* 7,2; 21,5) și cu meșterul vârar (*calcarius* 16). După cum rezultă din text, acești cameni nu sunt întotdeauna sclavi. Ei sosesc în gospodărie, execută lucrările, primesc bani sau o parte din produsele muncii lor și pleacă. Meseriașii se concentrează în anumite centre meșteșugărești și în orașe. Comediile lui Plaut scrise în această epocă ne menționează meșteșugurile cele mai variate, ca de pildă: meșteri aurari (*aurifices*, *Aul.* 508; *Men.* 525 și 628), fierari (*fabri ferrarii*, *Rud.* 531), scutari (*scutarii*, *Epid.* 37), lemnari (*fobri*, *Pcen.* 915; *Most.* 102 și 112), arhitecți (*Mil.* 920; *Trucul.* 3), lemnari (*materiarii*, *Mil.* 920), meșteri de cutii (*circularii*, *Aul.* 519), olari (*rota figularis*, *Ep.* 371), blănari (*pelliones*, *Men.* 404), cismari (*sutores*, *Aul.* 73, 487 și 513; *calceolarii*, *Aul.* 512; *diabathrarii*, *Aul.* 513; *solearii*, *Aul.* 514), sticlari (*ampullarii*, *Rud.* 756), sforari (*restiones*, *Most.* 884), vopsitori de stofe (*fullones*, *Aul.* 508), giuvaergii (*phrygiones*, *Aul.* 508; *Men.* 426, 469, 618 și 681), croitori (*lanarii*), măcelari (*lanii*), brutari și morari (*pistores*, *Asin.* 200; *Capt.* 807; *Ep.* 121; *Trin.* 407), țesători (*textores*, *Aul.* 519). Ar fi excesiv să considerăm că toți acești muncitori sunt cetățeni liberi sau că toți sunt sclavi. Însă, deoarece munca specializată presupune pasiune, interes și ucenicie îndelungată, putem fi siguri că mulți dintre ei sunt cetățeni liberi, adică plebei. Dar pentru discuția noastră, este suficient să reținem deocamdată faptul că acești muncitori se concentrează în anumite centre. Se întâmplă ca aceste centre să fie tocmai reședințele permanente ale proprietarilor de sclavi, care, după cum se știe, locuiau de obicei la oraș. Cato ne informează că uneltele agricole pot fi cumpărate în centrele meșteșugărești: Roma, Capua, Cales, Casinum, Minturnae, Nola, Pompei, Suessa și Venafrum (cap. 135).

Dar, pentru a pricepe mai bine relațiile de producție, este necesar să ne familiarizăm mai întâi cu uneltele. Cato menționează unelte de lemn, de lut, de bronz, de plumb și de fier. Uneltele simple de lemn sunt confecționate de sclavii din propria gospodărie. Cele perfecționate au nevoie de munca specializată și sunt cumpărate dela oraș sau confecționate la fața locului de meșteri calificați. Iată lista acestor unelte:

1. Unelte de lemn.

- abacus* (10,4; 11,3): dulap de ținut mâncare;
clveus (11,5; 12; 28,1; 81; 85 și 87): vas de spălat sau ciubăr de ținut semințe;
aratrum (5,6; 10,2; 11,2; 63; 135): plugul de lemn prevăzut cu un brăzdar de fier (*vomer*);
arca (11,3; 98,1): cutie, ladă;
armarium promptarium (11,3): dulap de ținut mâncare;
cochlea (158,1): lingură;
corbis (136): coș, paner;
corbula (11,5; 23,1; 26; 28,1; 31,1; 33,5; 68): coșuleț, paneraș;
crates (112,2): leasă de nuiete; *c. stercoraria* (10,3; 11,4): leasă de gunoi; *c. ficaria* (48,1): leasă de uscat smochine;
craticula (13,1): leasă mică;
cribrum (13,1; 18,7; 25; 48,2; 76,3; 151,3): sită, ciur;
dolium (foarte frecvent): butoi, poloboc;
fiscella (23,3; 24; 54,5; 88,1): paneraș, coșuleț;
fiscina (13,1; 26; 67,2; 68; 135,2—3; 153): coș, coșarcă;
incerniculum (13,1): sită de strecurat uleiul;
iugum (10,2) jug; *i. plostrarium* (11,2): jug la car; *i. asinarium* (11,2): jug de măgari; *i. boverum* (62): jug de boi;
malleus (45,2): maiu de bătut pământul;
mactella (45,2; 46,2): maiu de bătut pământul;
pavicula (91; 129): lopată;
pila (10,5; 14,2; 105,2; 114,2; 122): piuă; *p. fullonica* (10,5; 14,2): piuă de piuat și vopsit stofe;
pilum fabarii (10,5): pilug;
plostrum (2; 7,5; 6; 10,2; 11,2; 62; 63; 135): car;
quasillus (133,3—4): coșuleț;
scamnum (10,4; 11,3; 13,1; 14,2): scaun;

situlus aquarius (10,2; 11,3): ciuhăr;
tela togalis (10,5; 14,2): războiu de țesut.

2. Unelte de lut.

amphora (frecvent): amforă;
aula (52,1; 85; 86; 87; 157,9): oală;
caliculus (108,1): cupă mică;
calix (39,2; 52; 80; 133): cupă;
catillus (84): farfurie mică;
catinum (84; 156,6; 157,9): farfurie;
culigna (132,1): cană mică;
cupa (12; 20,2; 21; 22,3): cupă;
cupula minuscula (21,3): cupă mică;
cyatus (109; 114,2; 115,2; 122; 123; 157; 158): cupă;
fornax (16; 38,1—3; 39,2): cuptor;
irnea fictilis (81): vas pentru vin;
labrum (10,4; 11,3; 13,2; 66,2; 135,1): vas mare;
lagona (122; 123): oală mare cu gâtul strâmt;
matella (10,2; 11,3): oală pentru ulei;
matellio (10,2; 11,3): oală;
metreta (100): vas mare;
massiterna (10,2; 11,3): cană de turnat;
olla (17,2; 156,2; 158,1): oală;
orcula (117; 119): vas mic de lut;
patina (87; 88,2): farfurie;
pacillum fictile (156,3): cupă, ceașcă;
urceus fictilis (10,2; 11; 13; 126; 135,2): ulcior;
urna (frecvent): urnă;
vas fictile (99): vas de lut.

3. Unelte de bronz și de plumb.

aula ahenea (81): oală de bronz;
coculum ahenum (11,2): oală de gătit;
cortina plumbea (66): căldare de plumb;
orbis aheneus (10,4; 11,2; 13,1): vas de bronz;
pelvis (10,2; 11,3): căldare;
plumbeum (105,1; 107,1): vas de plumb;

trulla ahenea (10,2; 11,2; 13,2): polonic;
trutina ahenea (13,2): cumpănă mică de bronz;
vas aheneum (66,1; 95,1; 122; 135,2): vas de bronz; *v. plumbeum*
 vas de plumb.

4. Unelte de fier.

acus (37,2; 54,2): ac;
armillae (21,4; 22,2): mânere, brățări;
bipalium (6,3; 45,1; 46,1; 48,1; 151,2): sapă cu doi dinți;
cattellae (135,1): lăntișoare;
catena (18,9): lanț;
clatri (4; 14,2): gratii de fier;
clavis (13,1—2; 135,2): cheie;
clavulus (21,3): cui de fier;
clavus (18,9; 20,2; 21,3—4): cui, piron;
clostra (13,2; 135,2): zăvoare, drugi;
culter (141,4): cuțit;
falcula (11,4; 54,3): secere;
falx arboraria (11,4): cosor; *f. faenaria* (10,3): coasă; *f. silvatica*
 (11,4): coasă de pădure; *f. sirpicula* (11,4): coasă de rogoz;
ferramenta (2,7; 10,3; 11,4; 135,1): unelte de fier;
ferrea (10,3; 11,4; 155,1): sapă de fier;
fistula (154): agrafă; *f. ferrea* (21,1): agrafă de fier;
forpex (10,3; 11,4): vătrar;
furca (48,2): furcă;
imbrex ferrea (21,3): cerc la butucul roții;
hama (135,2): găleată de foc;
ligo (135,1): sapă;
pala (10,3; 11,4; 11,5; 12; 135,1): lopată;
raster quadridens (10,3; 11,4): sapă cu patru dinți;
rutabulum (10,3; 11,4): lopata brutarului;
rutrum ferreum (12): lopată de fier;
sarculum (10,3; 155,1): sapă de plivit;
scalprum (42): cuțitaș;
securis (10,3; 11,4; 13,1; 135,1): secure;
serra (14,3): fierăstrău;
tarebra (41,3): sfredel;
uncus ferreus (10,2; 11,2): cârlig de fier, cange;
vomer (5,6; 11,4): fierul plugului (Cato folosește forma *vomeris* la

nominativ singular: *vomeris indutilis optimus erit* „e de preferat brăzdarul atașabil“).

Inventarul este completat cu câteva unelte mai complexe și mai costisitoare, și anume:

mola trusatilis (10,4; 11,4): râșniță de mână;

mola asinaria (10,4; 11,4): râșniță mai mare învârtită de măgari;

locul unde se găsesc concentrate aceste *molae* se numește *pistrinum* (136), adică „moara“;

prelum (12; 18,2; 19,2; 31,2; 68; 153): teasc de stors strugurii sau măslinile;

trapetus (3,5; 12; 18; 21; 22; 135; 145; 146): o unealtă mai complicată de zdrobit măslinile înainte de a fi puse la teasc. Ea este cumpărată la Nola, Pompei sau Suessa. La Suessa, împreună cu transportul și montajul, costă 629 sesterți; la Pompei, 724 sesterți. Dacă am încerca să evaluăm aceste sume în produse, am obține circa 500 litri ulei de fiecare *trapetus*. Încăperea unde se store strugurii și măslinile se numește *torcularium* (3,2; 12; 13,1; 18,1; 65,2; 66,1; 67,1; 112,3) și cuprinde, printre altele, următoarele: cinci vase (*vasa*), cinci teascuri (*prela*), trei teascuri de schimb, cinci scripeți (*suculae*), un scripete de schimb, cinci funii de piele (*funes lorei*), una de schimb, cinci cabluri (*meli-ponti*), zece macarale mici (*trochleae*), cinci curele de teasc (*capistra*), cinci căpriori (*assercula*), trei vase de lut (*seriae*), 40 de pilugi (*vectes*), 40 de cârlige (*fibulae*), zece cuie (*cunei*), cinci teascuri de zdrobit (*trapeti*), zece cupe, zece coveți (*alvei*), zece lopeți (*paiae*), cinci mistrii de fier (*rutra ferrea*), etc. (cap. 12).

Prin urmare, aceste unelte superioare și complicate sunt costisitoare și se aduc din anumite centre. Ele nu pot fi procurate de micile gospodării țărănești sau de unitățile sclavagiste de tip patriarhal. Prin aceste unelte speciale, gospodăriile mari, bazate pe munca sclavilor și pe „export“, depășesc sistemul sclavagist patriarhal sau mica gospodărie țărănească. Apare destul de clar că perfecționarea uneltelor a fost determinată de concentrarea mijloacelor de producție și că, la rândul lor, aceste unelte mai perfecționate au favorizat dezvoltarea gospodăriilor mari; prin urmare, ele au contribuit la triumful economiei sclavagiste asupra economiei sclavagiste de tip patriarhal.

În capitolul 135, ni se dau indicații prețioase asupra centrelor

de fabricație a unelțor sau a obiectelor de îmbrăcăminte. Aceste centre sunt:

Roma: tunici (*tunicae*), togi (*togae*), mantale (*saga*), pături (*centones*), bccanci de lemn (*sculponeae*), butoaie (*dolia*), vase mari (*labra*), juguri (*iuga*), pluguri cu brăzdare de fier (*aratra cum vomeribus*), chei (*claves*), drugi și lacăte de fier (*clostra*);

Cales: glugi (*cuculliones*), unelte de fier (*ferramenta*), coase (*falces*), lopeți (*palae*), sape (*ligones*), topoare (*securae*), podoabe (*ornamenta*), stofe de purpură (*murices*), lăntișcare (*catellae*);

Capua: găleți (*hamae*), vase de lut și bronz (*urnae oleariae, urcei aquarii, urnae vinariae, alia vasa athenae*), funii de tracțiune (*funes subductarii*), funii de pipirig (*sparta*);

Casinum: funii de teasc (*funes torculi*), curele (*coria*), coșuri (*fiscinae*);

Lucania: care (*plostra*);

Minturnae: glugi (*cuculliones*), unelte de fier (*ferramenta*), coase (*falces*), lopeți (*palae*), sape (*ligones*), topoare (*securae*), ornamente (*ornamenta*), purpură (*murices*), lăntișoare (*catellae*);

Nola: material de zidărie (*maceria*), coșuri și împletituri (*fiscinae*), găleți (*hamae*), vase de lut și bronz;

Pompei: „mașini“ de sdrobit măslinile (*trapeti*);

Suessa: care (*plostra*), coșuri și împletituri (*fiscinae*), „mașini“ de sdrobit măslinile (*trapeti*);

Venafrum: lopeți (*palae*), țigle (*tegulae*), funii de teasc (*funes torculi*), curele (*coria*).

Localitățile Casinum, Minturnae și Suessa se găesc în Latium, iar Cales, Capua, Nola, Pompei și Venafrum în Campania. În special Campania poate fi privită ca o regiune „industrială“ dezvoltată. Așa dar, concentrarea meșteșugurilor în anumite centre ne apare destul de evidentă și nu poate fi contestată. Dacă stăpânul renunță să confecționeze până și uneltele cele mai simple în propria gospodărie, înseamnă că el le găsește la oraș mai ieșine și mai bune. Dar mai înseamnă că gospodăria nu este independentă de restul lumii, că nu-și poate satisface singură toate nevoile, că produce și ea pentru alții, că se folosește de monetă și de schimb și că prin urmare nu este o unitate economică închisă.

Ne-am ocupat până aici, mai întâi, de factorul uman care este elementul esențial în producție și am văzut că creatorul de valori este în primul rând sclavul și în al doilea rând muncitorul agricol sezonier sau micul țăran, proprietar de mijloace de producție neîndestulătoare. Apoi am trecut în revistă uneltele și am văzut că ele sunt relativ numeroase și unele destul de perfecționate, mai ales în ceea ce privește cultura viței de vie și a măslinului. Prin ele, marea proprietate sclavagistă reușise să se ridice deasupra culturii mai înapoiate din faza economiei sclavagiste de tip patriarhal pe care acum o domina și o amenința cu distrugerea. Ne rămâne acum de văzut care sunt obiectele muncii, adică elementele asupra cărora omul împreună cu unelele sa își îndreaptă acțiunea spre a le transforma și spre a crea valori de întrebuințare sau de schimb.

Obiectul primordial, se înțelege, este pământul. În capitolul VI, autorul ne enumără culturile mai de seamă, care sunt: 1. cerealele (*ager frumentarius*); 2. legumele; 3. măslinul; 4. arborii pentru foc sau frunzar la vite; 5. arborii pentru legat via (trestia și salcia) și 6. vița de vie. Dar, din lectura cărții, apare clar că scopul esențial rămâne producția de vin și ulei; celelalte culturi sunt complimentare, având menirea să ajute cultura principală sau să țină în viață familia stăpânului, sclavii și vitele. Rezultatul supramuncii se concretizează așa dar mai întâi în produse pentru nevoile stăpânului și ale familiei sale, apoi în valori de schimb: vinul și uleiul. Știm că Italia a fost multă vreme cea mai însemnată regiune din Imperiu pentru exportul acestor produse, pe când cerealele necesare orașului Roma veneau în special din Sicilia sau din Egipt.

Produsele fermei sunt variate: cereale, legume, fructe, flori pentru cununi (*coronamenta* 8), plante furajere, plante textile, vite de tracțiune (boul, calul, măgarul), oi, porci, păsări, lapte, piei, lână, etc. Porumbelii (*palumbi*), găinele (*gallinae*) și gâștele (*anseris*) sunt uneori îngrășate (termenul *sarcire* 89—90). Nu întâlnim menționată creșterea albinelor, dar ceara (*cera* 39,1) și mieră (*mel*, de 16 ori) sunt folosite destul de des, așa încât socotim că ele sunt producția casei. Inul (*linum* 48,2; 151,3) și lâna (*lana* 2,7; 96,2; 150,2) sunt produse proprii, dar nu pot fi prelucrate în gospodărie din lipsă de personal feminin. Ele sunt vândute de obicei în stare brută (*vendat* *lanam* 2,7; *lanam et agnos vendat* 150,2). O parte rămâne totuși în casă, deoarece autorul menționează războiul de țesut (*tela togalis* 10,5; 14,2), necesar confecționării stofei mai fine pentru

toga stăpânului, pe când îmbrăcămintea simplă a sclavului este cumpărată dela oraş, după cum am văzut mai sus. O bună parte din cartea lui Cato cuprinde reţete de bucătărie. În timp ce sclavul primeşte o neînsemnată cantitate de făină şi de peşte sărat, în genere o mâncare uniformă, masa stăpânului este prevăzută copios cu toate produsele muncii, fiind la curent cu tehnica culinară cea mai rafinată. E greu să găsim termeni moderni pentru fiecare din aceste realizări culinare; totuşi, iată câteva specimene: colac (*panis depsticius* 74), prăjitură (*libum* 75), plăcintă (*placenta semodialis* 76), învărtită (*spira* 77), prăjitură (*scriblita* 78), glob (*globus* 79), (*encytum* 80), turtă (*erneum* 81), învărtită (*spaerita* 82), plăcintă cu brânză (*savillum* 84), prăjitură punică (*pultis punica* 85), grâu fiert cu lapte (*granea triticea* 86), etc.

Dar, înainte de a trece la circulaţia bunurilor, iată câteva produse mai de seamă ale muncii agricole: o specie de grâu (*adoreum semen* 34,2) arpăcaş (*alica* 76,1; 79; 85); usturoi (*alium* 70,1; 132,2), ovăz (*avena* 37,5), sfeclă (*beta* 158,1), varză (*brassica* 156; 157; 158), ceapă (*bulbus* 8,2), curechi (*caulis* 33,4; 70,1; 157), năut (*cicer* 37,1), mazărice (*ervum* 27), bob (*fabas* 27; 35,1), alac (*far* 2,4; 5,3), grâu (*tritium* 34), linte (*lens* 34), orz (*hordeum* 34), in (*linum* 48,2; 151,3), ridiche (*raphanum* 34), lupin (*lupinus* 5,8; 34,2; 37; 96,1), mei (*milium* 6,1; 132,2), păring (*panicum* 6,1; 54,4; 132,2), mac (*papaver* 38,4; 79; 84), nap (*rapum* 6,1), etc....

* *

Unitatea economică descrisă de Cato nu este autarhică. Ea cumpără uneltele trebuitoare şi vinde produsele de prisos. Proprietarul nu locuieşte la ţară, ci la oraş. Acolo el consumă produsele proprii, dacă sunt posibilităţi de transport; dacă nu-şi poate aduce produsele sclavilor săi, este nevoit să cumpere dela alţi proprietari mai apropiaţi de oraş. Schimbul produselor se face prin mijlocirea banului. Noţiunile: a cumpăra (*emere* 5,4; 145,1; 146,1; 162,1), a vinde (*vendere* 1,4; 2,7; 4,9; 38,4; 149,1; 150,2), a fi vândut (*venire* 2,5; 7,1; 144,1; 146,1; 147,1; 148,1; 149,1; 150,1), preţ (*pretium* 2,7; 14,3—5), bani (*pecunia* 146,1; 149,2; 132,2; *argentum* 144,2; 146,2; *nummi* 14,3; 22,3), sunt curente. Produsele trec de obicei de-a-dreptul dela producător la consumator; cu alte cuvinte, nu deviu

mărfuri. Stăpânul vinde vin (*vinum*), ulei (*oleum*), cerealele de prisos (*frumentum quod supersit* 2,7), boi (*boves*), vite (*armenta*), oi (*oves*), lână (*lana*), piei (*pelles*), carul vechiu (*plostrum vetus*), uneltele vechi (*ferramenta vetera*), sclavul bătrân (*servum senem*, cap. 2), lemne și ruiele (*ligna, virgae* 38), nutrețul pentru iarnă (*pabulum hibernum* 149,1) și produse lactate (*fructum ovium* 150,1). Autorul își sfătuiește de altfel cititorul să aștepte momentul potrivit pentru vânzare (*caritatem expectare* 3,2), când produsele se vând cu preț mai mare. În afară de unelte, materii prime pentru construcție sau îmbrăcăminte pentru sclavi, stăpânul cumpără uneori articole de consum, ca șuncă (*pernae* 162,1) sau pește sărat (*menae* 23,1) pentru hrana sclavilor sau a muncitorilor angajați cu ziua. Se înțelege, prin operațiile de vânzare-cumpărare, că stăpânul caută cu orice preț să realizeze un excedent (*patrem familias vendacem, non emacem esse oportet* 2,3). Schimbul nu-i irosește plus-valoarea obținută, ci dimpotrivă i-o încurajează, făcându-i-o mai variată și mai adaptabilă pentru consum.

Din cartea lui Cato rezultă că nu poate fi vorba aici de o economie naturală pură. Nu observăm nici măcar o tendință excesivă spre autarhie, deoarece produsele nu sunt consumate în întregime în propria gospodărie. Unele din ele, ca de pildă vinul și uleiul comestibil, sunt produse în cantități mari și apoi sunt vândute aproape în întregime. Prin concentrarea asupra unor culturi rentabile, și prin exploatarea fără milă a muncii servile, stăpânul realizează o plus-valoare exorbitantă. Aceasta îi îngăduie să trăiască la oraș, unde se dedică activității politice, literare, filosofice, etc. Sau se lasă antrenat în îndeletniciri cu mult mai puțin nobile; în orice caz, trăește din munca altora, deci consumă. Nu este neapărat necesar ca acest consum să se facă numai sub forma de produse directe din propria gospodărie. El poate fi satisfăcut tot atât de bine, și uneori chiar mai bine, prin intermediul schimbului. De aceea, înțelegem foarte bine de ce unitatea economică sclavagistă nu tinde cu orice preț să devină independentă și să producă totul în casă numai pentru sine.

Din cercetarea cărții lui Cato, putem desprinde următoarele cu privire la modul de producție din acel timp. Principalul mijloc de producție este pământul. Cine are pământ este „distins“ (*bonus*) și puternic, independent și influent. De aceea, lupta de clasă sau întrecerea dintre familii și indivizi, războaiele, comerțul, camăta sau

zelul meseriaşului patron — toate duc cu precădere la achiziţia de pământuri care să poată fi exploatate cu ajutorul sclavilor. Proprietatea funciară mare este în curs de formaţie sau în proces de concentrare şi unitatea economică mai largă sdrobeşte sau înlătură cu destulă uşurinţă proprietatea mai puţin întinsă. Proprietatea mare se înfăţişează pe unităţi de exploatare în întindere de circa 25 până la 60 de hectare. Proprietatea mică subsistă încă, dar în strictă dependenţă de cea mare şi pe cale de a fi înlăturată cu totul. Clasa posedantă care se găseşte la putere face totul pentru a împiedeca stabilirea de noi colonii în Italia. Intr'adevăr, până la anul 209 î. e. n., fuseseră înfiinţate în diverse puncte ale Italiei circa 30 de colonii, prin distribuirea de loturi modeste fiecărui colonist. După această dată, şi până la fraţii Gracchi, sistemul colonizării a fost întrerupt şi abia unii reformatori readuc în discuţie cu mai multă fermitate chestiunea colonizării, de astă dată însă, ce-i drept, numai pentru pământurile din afara graniţelor Italiei. Inseamnă că în Italia clasa posedantă pusese stăpânire definitivă pe pământ şi nu mai rămânea nimic de împărţit.

Pământul este muncit de către sclavi, aceştia constituind o forţă de muncă permanentă. Alături de sclavi, la muncile sezoniere, apare şi muncitorul liber sau micul ţăran cu mijloace de producţie insuficiente. În procesul de producţie, există sau se creează treptat un antagonism din ce în ce mai puternic, între proprietarii mijloacelor de producţie pe de o parte şi sclavii sau ţăranii săraci pe de alta. Aceste două clase de oameni stau pe poziţii opuse şi ireductibile. Contradicţiile sunt încă slabe şi se află abia în faza de constituire sau de ascensiune. Ele îşi vor atinge de altfel apogeul un secol mai târziu, sub Spartacus.

Alături de agricultură, dar în afara unităţii economice agricole, se dezvoltă o mică industrie. Ea se aşează în anumite centre, în anumite oraşe, adică în preajma locuinţei permanente a proprietarului de sclavi. Producţia din ateliere este mult mai modestă şi mai puţin extinsă decât producţia de pe ogoare. Ea lucrează de altfel în primul rând pentru nevoile agriculturii sau pentru exigenţele personale ale oamenilor care posedă pământuri. Aşa dar, mica industrie este dominată complet de agricultură, este o anexă a ei, însă despărţită de dânsa, carecum o prelungire a acesteia. De aceea, câştigurile din mica industrie sunt mai slabe decât cele din agricultură. Cato nu recomandă nicăiri (departe de aşa ceva) ca cititorul său să înveţe a

meserie. El îi recomandă numai exploatarea pământului prin sclavi și comerțul mare. Inseamnă că munca într'o meserie este considerată muncă servilă sau plebee, și deci nedemnă pentru un cetățean „distins“ (*vir bonus*). De aici, trebuie să deducem că muncitorul din ateliere (fie el sclav sau plebeu) se găsește în dependență de proprietarul funciar, fiind exploatat de către acesta, adică se află pe o poziție de clasă opusă. Patronul unui atelier care muncește alături de sclav este într'o măsură cu mult mai mică exploatatorul sclavului sau plebeului muncitor din atelier, decât proprietarul funciar de care toți împreună sunt dependenți în întregime. Incât și în domeniul industrial, ca și în cel agricol, antagonismele au loc între proprietarul funciar de o parte, și sclavul sau plebeul muncitor de alta.

Cu totul alta este situația în comerț. De altfel, comerțul a luat în antichitate o extindere mai mare decât industria din ateliere, deoarece valorifica în primul rând produsele agricole. Multe averi au avut la bază comerțul maritim, între altele averea fabuloasă a lui Trimalchio la Petronius. Cato este de acord că cetățeanul „distins“ poate să-și strângă avere pe calea comerțului (*mercaturis rem quaerere*, prefață 1). Se înțelege, el are în vedere aci comerțul cu ridicata, în special comerțul maritim, nu comerțul mic. Primul poate deveni o îndeletnicire „distinsă“, pe când al doilea rămâne o meserie servilă sau plebee. Oamenii care mănuesc comerțul mare obțin câștiguri frumoase, pe care se grăbesc apoi să le investească în pământuri sau în cumpărare de sclavi, pe când comerțul mic este dependent de cel mare, adică exploatat de către acesta. Așa dar, comerțul mare duce tot la economie sclavagistă. Oamenii de afaceri, antreprenorii de lucrări publice, încasatorii de biruri din provincii, comercianții, adică nucleul din care se va desvolta mai târziu ordinul „cavalerilor“ (*equites*), nu formează de fapt o clasă socială aparte. Toți aceștia tind să și plaseze veniturile în pământuri și sclavi; adică, toate apele curg spre aceeași mare, spre economia sclavagistă, care în epoca lui Cato se află în proces de formație sau de consolidare și ascensiune. Intru cât mica industrie este dependentă de proprietarul funciar și deoarece comerțul mare tinde spre proprietate funciară, iar comerțul mic este exploatat de către cel mare, nu vedem decât două clase sociale care să-și merite acest nume: de o parte, în primul rând sclavi, apoi plebei (în agricultură, meserii sau comerțul mic), de alta proprietari de sclavi și de pământ, proprietari care sunt în același timp și mari comercianți sau posesori de ateliere.

Mica proprietate țărănească este în proces de disoluție sau stă sub amenințarea proprietății mari.

Totul gravitează în jurul agriculturii. Pământul este mijlocul de producție primordial. Lupta de clasă se reduce în fond la lupta pentru pământ și sclavi. De aceea, înțelegem semnificația cuvintelor lui Marx care ne spune că la Roma „istoria proprietății funciare formează istoria secretă a republicii“.
